

נעמי בן-גור (תשע"ז). מחאי, מחאי כפיים - פואטיקה ואידיאולוגיה בשירת הילדים
 העברית בתקופת היישוב 1939-1948. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת.
 314 עמודים.

עדנה ענבר

עוד בטרם פתיחת הספר, רק מבט חטוף על הכריכה וכבר נפתח הלב לקראתו. מיד מציפה אותנו
 (אלה שנולדו ב"תקופת היישוב 1939-1948", כמצוין בכותרת הספר) שמחה גדולה לקראת
 פגישה מחודשת עם השירים והאיורים של ילדותנו. אפילו צבעה של הכריכה, מין צהוב שמזכיר
 דפים לבנים שדהו ברבות השנים, מעלה "ריח" של געגוע.

הספר, המבוסס על עבודת הדוקטורט של המחברת, עונה בהקדמה על שאלת המחקר
 שלה: "כיצד נרתמה שירת הילדים, שפורסמה בעיתוני הילדים בעשור שלפני הקמת המדינה
 [...] לעיצוב ולחיזוק הלאומיות של הילד הארצישראלי, במגמה להכשירו ולפתח את מחויבותו
 להמשך המפעל הציוני?" נכון הדבר שלחלק ניכר מהמסרים הספרותיים, כמו גם לשירי
 הזמר ששרנו באותם ימים, היה תפקיד "חינוכי", ברוח דברי הכותבת. אולם רשימת הסופרים
 והסופרות המכובדת והמרשימה שמופיעה בהמשך והאזכור של יצירות שהתפרסמו תחילה
 בעיתוני הילדים, ולאחר מכן הפכו לליבת הקנון הספרותי שלנו עד עצם היום הזה, מעידים
 על כך שלא כל הספרות הייתה "מגויסת". ואכן, בן-גור מצביעה על שתי עמדות מנוגדות - זו
 שדגלה בספרות מגויסת למטרות העם והמולדת, וזו שדגלה בכתיבה ספרותית לשמה (עמ'
 19-20), כאשר בסופו של דבר נוצר שילוב בין השתיים: "[...] קו הגבול בין מגויסות 'חיצונית'
 לבין אידיאולוגיה 'פנימית' הוא בשירים רבים מטושטש ובלתי ניתן להבחנה. כאלה בדרך כלל,
 בהכללה, השירים שאיכותם הפואטית גבוהה. השירים בהם בולטת המגויסות הם בדרך כלל
 ובהכללה, השירים הבנויים על היגדים סיסמתיים" (עמ' 20, בהפניה לספרה של יעל דר, 2013).¹
 בעניין זה יש מקום לחלוק על קביעתה של בן-גור. ייחודן של היצירות הקנוניות שהיא
 מזכירה הוא בדרך כלל בכך שהן מתמקדות ביחיד יוצא הדופן, זה שדווקא איננו "הולך בתלם"
 או פורע את הסדר הנכון והטוב. לדוגמה, היצירה הראשונה המובאת בספר, בעמ' 12, "המפוזר
 מהר ההר" מאת לאה גולדברג (שעובד על ידה מחדש ל"המפוזר מכפר אז"ר"), מצטיינת בהומור
 אמפתי כלפי המפוזר. או למשל, הזדהות הקוראים הצעירים עם מצבו של "דוב דובוני בן דוביים
 מצחצח נעליים" המוזכר בהמשך, אשר ככל שהמיזם שלו הולך ומתרחב, כך שמחת העשייה
 נשחקת בשל העומס המצטבר והניצול (משל למקומות עבודה מסוימים שאופייניים דווקא
 לימינו אנו?).

1 דר, יעל (2013). קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930-1950. ירושלים: יד בן צבי.

ששת פרקי הספר פורשים לפנינו את מגוון הנושאים שהעסיקו את היוצרים ואת מחנכי הדור בתקופה המתוארת. פותחים את רשימת הנושאים שירי אתרים ונוף, ואחריהם באים שירי עבודה, שירי חג ומועד, שירי מלחמה, שירים שמתייחסים ליהודי הגולה, ולבסוף - שירי תפילה ומשאלות. כל פרק כזה נפתח בהקדמה רחבה המספקת מבט על המחשבה או על האידיאולוגיה שעמדה בבסיס המסרים המובעים בשירי הפרק, וכן ניתוח המאפיינים התמטיים שבשירים, ונסגר בסיכום שבו מודגשים הערכים החינוכיים והלימודיים שאליהם כיוונו המשוררים. לדוגמה, בסיכום הפרק הראשון - שירי אתרים ונוף - כותבת נעמי בן-גור:

שירי הטבע והנוף השתלבו במגמה החינוכית הפורמאלית והלא-פורמאלית ששמה דגש על הכרת הארץ [...]. בצד התיאורים משופעים השירים במידע על צמחיית הארץ, על בעלי החיים, על עונות השנה - אקלימן ויבולן. לשונם של השירים גבוהה וחגיגית. ניכרת בה המגמה לחיזוק הלשון העברית ולהרחבת אוצר המילים, שמות החי והצומח ותופעות הטבע. (עמ' 78)

כל פרקי הספר מעניינים ועשירים בדוגמאות, ותקצר היריעה מתיאור מפורט שלהם. יש לציין את החשיבות המיוחדת של פרק 3 - חגים ומועדים. הטקסטים והאיורים והניתוח המוקדש להם משקפים שאיפה דו-קוטבית לגשר בין מסורות החגים בהקשרם הדתי ובין יצירת מסורות חדשות שיתאימו לעולם הילד והילדה החילוניים, שידגישו את הקשר של העם למולדתו ולאדמתו, ושיציינו את "חגי הטבע" בהתאמה לאורח החיים ולערכים של ההתיישבות העובדת. לדוגמה, חג השבועות שהכותבת מזכירה, החג החקלאי כפי שהוא מתואר במקרא, הפך בגולה לחג מתן תורה, ועם הצינונות חזר אל שורשיו המקראיים-חקלאיים, תוך המרת הביכורים שהובאו לבית המקדש לביכורים שנפדים על ידי קק"ל "כתרומה להמשך מפעל ההתיישבות בארץ" (עמ' 174). חג הפסח עשיר בשירים שמרמזים על גאולת העם ותקומתו לאחר השואה. לדוגמה, השיר "הפלא ופלא" (י"ד קמזון, 1947), המוכר יותר כ"ומשה הכה על סלע", הוא בעצם שיר על גדי שצימח "קרני צור, קרני סלע", ובמאבק איתנים נגד "שבעים זאבים" הוא עולה "שורת דם/ גדי עולם/ חי וקיים...!". השיר בליווי תווים, אשר עטור במסגרת גרפית שמסמלת את האימה (בראש הדף במרכז) ואת התקומה של העם בארצו (בתחתית הדף), הוא דוגמה "רב-תחומית" לקישור בין העבר המקראי להווה האקטואלי (עמ' 166).

דוגמה אחרת (אף כי איננה מוזכרת בספר) היא שירם של לוי קיפניס וידידה אגמון (1942) "חד גדיא", שהוא היפוך של הטקסט המסורתי: "על גבע רם, על ראש התל/ חליל רועה שם מחלל/ מזמור חדש לישראל". הרועה מזמין את דמויות החד-גדיא המסורתית להצטרף אליו לתל ולחגוג יחדיו את חג הקציר: "על גבע רם, על ראש התל/ חרמש נוצץ ומצלצל/ צלילי קציר לישראל. נרימה זמר פה אחד/ נניפה עמר בשיר הידד!/ חד גדיא, חד גדיא!" שירים רבים מעלים על נס את מושג הגבורה. לדברי המחברת, "בהתאם למטרות האידיאולוגיות-חינוכיות, האדירו היצירות את מושג הגבורה והציגו גיבור חיל עשוי לבלי חת מתוך מגמה לגדל דור צעיר השונה מילדי הגולה, דור שלא יירתע מכל משימה, ילחם למען

המטרות הציוניות ויגשימן הלכה למעשה" (פרק 4, מלחמה וגבורה, עמ' 197). כך, למשל, לרגל ל"ג בעומר האדירו את דמותו של בר-כוכבא כלוחם חירות אשר "דמותו ההרואית סימלה את הגבורה, את הנחישות, את אהבת החופש, את הרצון להשתחרר מעול זר ואת הנכונות להקרבה עצמית. כל אלה הסיטו את ההיבט מכישלונו הסופי של המרד [...] "(עמ' 169).

לצד הרצון העז לטפח דור חדש בריא בגופו ובנפשו, לא התעלמו היוצרים מגורל היהודים בתפוצות, בעיקר בתקופת מלחמת העולם השנייה ומאורעות השואה. כאן ניכרת גישה אמביוולנטית למציאות בגולה - מצד אחד "אמפתיה ודאגה כלפי היהודים המעונים בגולה, רצון להתגייס לעזרתם ותחושה של שותפות גורל עם 'אחינו'", ומהצד השני ארץ ישראל מוצגת בשירים כארץ הגאולה, ובכך מתחדד הלקח הציוני מן השואה, הצורך במולדת לעם היהודי, בה יחיה חיי חירות וביטחון (עמ' 257).

הפרק האחרון בספר - תפילה ומשאלה - מאיר את הנושאים של הפרקים הקודמים מנקודת המבט של שירה שהיא לירית בעיקרה, כאשר התפילות והמשאלות מתייחסות לטבע, לנף ולעבודת האדמה, ליהודי הגולה, למלחמות ולגבורה ועוד. וכמו שמסכמת המחברת: "שירי התפילה הביעו את רחשי ליבו של המבוגר, שייצג את הקולקטיב, בין אם הדובר בשיר עוצב כמבוגר ובין אם עוצב כילד. מטרתם הייתה דידקטית, הילד הנמען היה אמור להזדהות עם המשאלות הלאומיות [...] ולהפנים את ערכיהם" (עמ' 299).

אם כן, המסר הכללי העולה מהדוגמאות הטקסטואליות ומהאיורים וניתוחיהם משקף את כוונת היוצרים להעצים ולפאר את המפעל הציוני ולהביא את הקוראים הצעירים לידי הזדהות עמו. עם זאת, המחברת מדגישה מדי פעם עמדות ביקורתיות. דוגמה בולטת, המופיעה בפרק השני (בעמ' 115), היא תיאור של אירוע שבו "בני נוער עבריים [...] חמסו אבטיחים במקשה ליד טול-כרם, למרות מחאותיו של נער ערבי ששמר על השדה". היא מביאה ציטוט משיר של אלתרמן, המתייחס לאירוע. לשיר, שפורסם בעיתון דבר לילדים (23.8.1945), נוספו דברי הסבר של העורך, יצחק יציב: "[...] 'המפלחים' הללו לא חרשו ולא זרעו אך באו אל המוכן, אל עמל זרים, ואספו את הפרי [...] " המשורר קורא את המעשה הזה בשמו: שוד". הספר עשיר בדוגמאות מתוך עיתוני הילדים של התקופה (רובן מהעיתון דבר לילדים), ואלה נבחרו בשום שכל ובטעם רב. אין זה עניין של מה בכך, שכן הבחירה בין מלוא השירים והאיורים בעיתונים אלה היא כשלעצמה "עבודת נמלים".

הספר כתוב וערוך בצורה ידידותית מאוד, בהיר בניסוחיו, ועם זאת אינו גולש לפשטנות. ניכר שהכותבת אוהבת את התקופה ואת הנושא שבחרה לחקור, והיא אף מעירה מידי פעם (בצער, מן הסתם) הערות "עכשוויות". לדוגמה, בסופו של הפרק הראשון - אתרים ונוף - כותבת בן-גור כך: "חלק מהשירים המולחנים ששרו אז, על כלנית, רקפת, נרקיס, נחליאלי וכיוצא באלה, עדיין מושרים היום, אך דור המשוררים לילדים שנולדו במדינת ישראל כמעט ואינו כותב עוד שירים חדשים על נופיה. המעבר הקיצוני מאתוס קולקטיבי לאתוס אינדבידואליסטי דחק את שירת הנוף החיצוני מפני שירת הנוף הפנימי" (עמ' 78). את הפרק השני - "שירת העבודה הקיימת

לעדו! - היא חותמת במילים אלה: "הארץ נבנתה, השממה הופרחה, החקלאות מוכנה, עבודת האדמה אינה עוד בגדר אידיאל, ושירי עמל ברוח זו אינם נכתבים עוד" (עמ' 115).

לסיכום, על פי הגדרתו המוצהרת, ספרה של בן-גור מתאר ומנתח בעיקר את המסרים האידיאולוגיים של התקופה המתוארת. עם זאת, יש לזכור שחלק ניכר מהמסרים הלאומיים שבני דור טרום-המדינה ספגו, הפכו עם הזמן לשחוקים וחלולים. כיום יש בינינו הורים וסבים שאינם מוכנים לקבל את האתוס הישן "טוב למות בעד ארצנו" ומוטיבים של מלחמה וגבורה טבולים "בדם ואש", ואין הצדקה להעדפת ה"אנחנו" על פני ה"אני". יש צורך במסרים מורכבים שיש בהם הזמנה לחשיבה, להתלבטות, לנקיטת עמדה עצמאית ומנומקת. נדגיש שלא כל המסרים היו חדורי אידיאולוגיה לאומית-ציונית, ויש לכך דוגמאות לרוב בספרות הילדים של אותם ימים. מחברת הספר עצמה מזכירה כמה מאותן יצירות מופת שאינן "מיישרות קו" עם האידיאולוגיה החינוכית. מכאן שסופרי ומשוררי העבר ידעו כיצד לאזן בין "דרישות החברה" ל"צורכי הפרט", וגם ידעו כיצד לטפח אהבת מולדת חפה משנאת האחר. יעידו על כך ספרי הילדים הרבים ששרדו את שיני הזמן ועודם נמצאים בלב הקנון הספרותי.

לסיום, ארשה לעצמי להביע הרהור משל עצמי: בטרם פרוץ המדיה לחיינו, עיתוני הילדים היו מקור לבילוי "זמן איכות", שבו אפשר היה ליהנות מיופיים של השירים והסיפורים, משנינותן של קריקטורות פרי עבודתם של טובי המאיירים, ומן המראות החזותיים העדינים שהם ציירו בשחור על גבי לבן. היה משהו מאוד שקט ואסתטי בעיצובם של עיתונים אלה, וזאת בניגוד לכמה עיתוני ילדים ונוער עכשוויים, שהם עתירי צבעים בוהקים אך בעלי תכנים דלים ומנוסחים ב"מינימליזם לשוני". נראה לי שאת אהבת הקריאה ואת העושר הלשוני ספגנו מאותם עיתונים צנועים במראה ועשירים בתוכן.

ספרה של נעמי בן-גור מעלה כמיהה לעיתון חדש לילדים ונוער, שבו טובי הסופרים, המשוררים והמאיירים של זמננו "יתגייסו" למען ילדינו ונכדינו ויחלקו להם את הכבוד שהם ראויים לו, בהיותם נבונים וחריפים ומסוגלים להבין מסרים מורכבים ב"כתיבה עילית". גם להם מגיעה חוויית הציפייה ליום בשבוע שבו מגיע עיתון הילדים אל תיבת הדואר, ואפשר לדפדף בו במקום "לזפזף" ולהשתהות בחברתו בהנאה.